

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

БУРДІН МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ

УДК 343.13(477),,18/19”

**СИСТЕМА ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Харківському національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

- Науковий керівник** кандидат юридичних наук, доцент
Зайцев Леонід Олександрович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, навчально-науковий
інститут права та масових комунікацій,
завідувач кафедри теорії і історії права
- Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор
Рум'янцев В'ячеслав Олексійович,
Національний університет „Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого”,
професор кафедри історії держави і права
України та зарубіжних країн
- кандидат юридичних наук, доцент
Стецюк Богдан Романович,
Кіровоградський юридичний інститут
Харківського національного університету
внутрішніх справ, перший заступник
начальника інституту з навчальної та
методичної роботи

Захист відбудеться «26» березня 2011 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий «22» лютого 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. О. Серьогін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Невід’ємною складовою правової держави є існування ефективної судової влади, здатної дієво захищати права громадян, державних організацій та установ від будь-яких зазіхань і відновлювати порушені права. У цьому і є найважливіша гарантія прав і свобод людини. Роки незалежності України яскраво продемонстрували наскільки складно і водночас важливо створити таку систему правоохоронних установ, діяльність котрих, з одного боку, відповідає б новим політико-економічним умовам сьогодення, міжнародним стандартам, змінам у духовній сфері українського суспільства, а з другого, сприяла усуненню деформацій правосвідомості і підвищенню рівня правової культури населення.

У комплексі юстиціарних реформ одне з найважливіших місць посідає реформа кримінального судочинства. Ця сфера законодавства та відповідна правозастосовна практика пов’язана з певним обмеженням прав і свобод громадян, отже потребує забезпечення чітких та дієвих кримінально-процесуальних гарантій їх захисту, особливо на досудових стадіях провадження.

Розробку ефективної та науково обгрунтованої стратегії реформування кримінальної юстиції в Україні доцільно здійснювати на підставі ретельного вивчення та переосмислення вітчизняного історичного досвіду, зокрема практики функціонування органів попереднього розслідування в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Актуальність теми полягає також у тому, що її розробка створить можливість доповнити існуючі у вітчизняній науці уявлення щодо функціонування імперського державного апарату на українських землях у зазначений період.

Хронологічно дослідження охоплює час з кінця 1850-х років, коли в Російській імперії було розпочато підготовку до проведення реформ (селянської, поліцейської, судової тощо), до 1905 р., коли внаслідок революції склалися надзвичайні умови для діяльності органів слідства та дізнання.

Територіальні рамки дослідження обмежені дев’ятьма губерніями, які сформувалися на зламі XVIII та XIX століть (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська та Чернігівська) і об’єднували всі українські регіони, окрім західного. Назва „Україна” вживається як географічно-етнографічна.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до п. 9.2 «Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2006–2010 роки» та його річних планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу нормативно-правових актів, архівних джерел, історико-правової та

історичної літератури виявити організаційно-правові засади діяльності органів попереднього розслідування в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст., узагальнити досвід їх функціонування.

Відповідно до поставленої мети визначені такі *завдання дисертаційного дослідження*:

- визначити ступінь наукової дослідженості проблеми шляхом аналізу наявного масиву історико-правової, спеціально-юридичної, загальноісторичної літератури, в якій відображено окремі аспекти історії органів слідства та дізнання в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.;
- визначити основні характерні риси еволюції кримінально-процесуального права Російської імперії щодо регламентації діяльності органів досудового слідства, проаналізувати розвиток нормативно-правової бази функціонування органів попереднього розслідування в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- з'ясувати причини заснування інституту судових слідчих, визначити його місце в системі кримінального судочинства Російської імперії;
- узагальнити історичний досвід організації та правового регулювання діяльності органів попереднього розслідування в українських губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст., практику правозастосування та кадрове забезпечення, з'ясувати їх особливості в Україні;
- оцінити ефективність системи нагляду за здійсненням попереднього розслідування в другій половині XIX – на початку XX ст.

Об'єктом дослідження є система кримінальної юстиції Російської імперії в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є система попереднього розслідування у кримінальному судочинстві Російської імперії, що функціонувала в українських губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність методів та прийомів наукового пізнання, зумовлена особливостями функціонування органів слідства та дізнання в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Для досягнення мети та завдань дослідження, автор виходить із діалектичного світорозуміння та застосовує систему загальнонаукових і спеціально-наукових методів. Серед загальнонаукових методів використовувалися, зокрема системно-структурний, сходження від абстрактного до конкретного. Системно-структурний метод застосовувався для визначення організаційно-функціональної структури органів, що забезпечували досудові стадії в кримінальному судочинстві Російської імперії, що дало змогу сформулювати уявлення про систему попереднього розслідування, визначити і дослідити її основні елементи. Метод сходження від абстрактного до конкретного використовувався для визначення місця та ролі органів слідства та дізнання на окремих стадіях

розслідування кримінальних справ; трансформації основних завдань і функцій на різних етапах їх розвитку.

Серед спеціальних методів використовувалися конкретно-історичний, порівняльно-правовий, формально-догматичний, соціологічний та статистичний. Завдяки застосуванню конкретно-історичного методу було досліджено генезу інституту судових слідчих як спеціалізованого органу судового відомства, що забезпечував стадію попереднього слідства в кримінальному судочинстві; встановлено систему інституцій, які забезпечували дізнання та здійснювали нагляд на досудових стадіях провадження в кримінальних справах. Порівняльно-правовий метод прислужився при аналізі правового статусу органів слідства та дізнання, особливостей їх функціонування в різні періоди. Використання формально-догматичного методу дозволило дослідити динаміку розвитку кримінально-процесуального права Російської імперії, нормативно-правової бази функціонування органів попереднього розслідування кримінальних справ. Соціологічний метод став у пригоді при аналізі документів офіційного діловодства, опрацювання яких дозволило з'ясувати соціально значущі особливості діяльності поліції, судових слідчих та прокуратури в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Статистичний метод використовувався як при аналізі ефективності діяльності органів досудового провадження, так і при дослідженні динаміки плинності кадрового складу цих установ.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням правових засад діяльності та особливостей правозастосування органів попереднього розслідування кримінальних справ в українських губерніях другої половини XIX – на початку XX ст.

Окрім цього, дисертантом *уперше*:

1) введено у науковий обіг значний масив архівних джерел, завдяки яким розкрито: особливості нормативно-правової бази, характеристику кадрового забезпечення та специфіку правозастосовної діяльності органів досудового слідства в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.;

2) проаналізовано діяльність судових слідчих в Україні з моменту їх заснування в 1860 р. до введення в дію положень Судових статутів 1864 р. та утворення судових установ нового типу; встановлено ефективність заснування цього інституту та визначено чинники впливу на хід попереднього провадження в кримінальному судочинстві;

3) розкрито та проаналізовано особливості функціонування органів слідства та дізнання в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.; висунуто положення, що політика царського уряду щодо національних меншин в умовах поліетнічного складу населення губерній Правобережної України, зокрема, усунення осіб із-поміж місцевих мешканців від

обіймання посад судових слідчих, призводила до погіршення стану попереднього провадження та низької ефективності судової системи;

4) відзначено, що нагляд за провадженням попереднього слідства з боку прокуратури на практиці виявився формальним; прокуратура здійснювала по-справжньому дієвий нагляд лише за проведенням слідства за резонансними справами (зокрема, щодо державних злочинів);

5) обґрунтовано положення, що система попереднього розслідування стала своєрідним „полігоном” для втілення нових принципів судочинства та судоустрою, заснування нових інститутів та методик забезпечення судового процесу.

Удосконалено:

1) наукові уявлення, що існуюча у Російській імперії до 60-х років XIX ст. система попереднього розслідування кримінальних справ перебувала у вкрай незадовільному стані, що обумовлювалося діючим на той час інквізиційним типом судочинства, пануванням теорії формальних доказів, зосередженням судових та адміністративних функцій у поліції; відзначено, що необхідність реформування системи кримінального судочинства була загальновизнаною потребою;

2) існуючі в науковій літературі уявлення щодо впливу адміністрації на хід попереднього слідства; зазначено, що в перехідний період (з моменту видання Наказу судовим слідчим 1860 р. до введення в дію Судових статутів 1864 р.) обмеження втручання губернської адміністрації в хід слідства мало декларативний характер, губернатори, як і в минулі часи, фактично здійснювали контроль за провадженням слідства (що не завжди мало негативний характер); зазначено, що лише внаслідок здійснення судової реформи 1864 р. було створено правові гарантії усунення місцевої адміністрації від втручання в хід кримінального провадження на стадії попереднього слідства.

Набули подальшого розвитку:

1) положення про те, що відокремлення слідчої частини від поліції було викликане необхідністю зміцнення адміністративної влади на місцях напередодні проведення селянської реформи: зазначено, що цей захід мав паліативний характер і фактично став першим елементом судової реформи;

2) твердження, що недостатньо чітка правова регламентація стадій попереднього розслідування в законодавстві призвела до підвищення ролі циркулярних розпоряджень та роз'яснень органів державної влади; зазначено, що відомчі нормативно-правові акти міністерства юстиції стали засобом проведення реакційної політики уряду щодо згортання ліберальних засад судової реформи, деформації принципів та положень, покладених в основу Судових статутів 1864 р.;

3) концептуальні положення про те, що складні умови функціонування органів слідства та дізнання в основному були пов'язані із запровадженням французької моделі кримінальної юстиції,

не адаптованої до існуючих у Російській імперії умов (великі відстані, негативне ставлення адміністрації до судових слідчих, низький рівень взаємодії слідчих з органами дізнання, відсутність належного соціального забезпечення та умов роботи тощо); встановлено особливості функціонування системи попереднього розслідування в українських губерніях.

Наукове та практичне значення результатів дослідження полягає:

- у *правозастосовній діяльності* – результати і рекомендації дисертації доцільно використовувати під час виконання обов’язків персоналом слідчих підрозділів та органів дізнання, а також при розробці концепції функціонування органів досудового слідства;
- у *науково-дослідній сфері* – основні положення і висновки дисертації можуть бути використані як підґрунтя для подальших історико-правових, теоретико-правових досліджень, розвитку науки кримінально-процесуального та адміністративного права України;
- у *галузі правотворчої діяльності* – результати і висновки дисертації можуть слугувати для розвитку вітчизняного законодавства і бути враховані під час розробки моделі вітчизняної кримінальної юстиції;
- у *правовиховній сфері* напрацювання роботи можуть бути використані для підвищення рівня правової культури працівників органів дізнання, досудового слідства та прокуратури, а також населення;
- у *навчальному процесі* – положення та матеріали дисертації можуть стати в пригоді при підготовці навчальних посібників і підручників з історії держави і права України, історії органів внутрішніх справ, кримінально-процесуального, трудового та адміністративного права, судових та правоохоронних органів.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки, пропозиції і практичні рекомендації, одержані в процесі дисертаційного дослідження, доповідались і обговорювались на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ. Вони були оприлюднені на низці наукових та науково-практичних конференцій: XXII Міжнародній історико-правовій конференції, присвяченій пам’яті віце-президента Міжнародної асоціації істориків права професора О. В. Тимощука (смт. Миколаївка, АРК, 17–20 вересня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми боротьби зі злочинністю та підготовки кадрів для органів внутрішніх справ республіки Білорусь” (м. Мінськ, 29–30 червня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Правова система України у світлі сучасних активних реформаційних процесів” (м. Київ, 29–30 грудня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Стратегія забезпечення сталого розвитку правової системи України” (м. Одеса, 21–22 грудня 2010 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені в семи наукових працях, у тому числі в чотирьох статтях у фахових наукових виданнях ВАК України з юридичних наук та трьох тезах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з трьох розділів, що поділяються на 9 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 209 сторінок, з них основного тексту 183 сторінки, список використаних джерел – 26 сторінок (269 назв).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано положення, що зумовлюють наукову новизну роботи, викладено мету, наукові завдання, розкрито зміст об'єкта та предмета дослідження, методологічні основи роботи, практичне значення дослідження, висвітлено апробацію та публікації результатів дослідження.

Розділ 1 „Стан наукової дослідженості та джерельна база проблеми” складається з двох підрозділів. У **підрозділі 1.1. „Історіографія проблеми”** проведено аналіз історико-правової літератури, в якій розглядалися питання організаційно-правових засад функціонування органів попереднього розслідування на українських землях, праці російських та українських фахівців з питань, пов'язаних із дослідженням досудових стадій кримінального судочинства в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст., серед яких визначено три хронологічні блоки наукової літератури.

До першого з блоків, входять монографії присвячені з'ясуванню статусу органів досудового провадження у державному механізмі, видані в першій половині XIX ст. М.М. Сперанським та Я.І. Баршевим. Порівняльний аналіз кримінально-процесуального законодавства в контексті реформування вітчизняного судочинства та судоустрою проводився у роботах П.І. Дебая, В.А. Ліновського. Науково-практичний характер мали роботи Д. Долгова, П.І. Іванова, Є.Ф. Колоколова, В.В. Лукіна, Ф.В. Налівкіна, І. Оболенського та ін.

Зазначено, що більшість праць дореформеного періоду уявляли собою систематичний виклад існуючого законодавства, без висвітлення проблемних питань, критики та зауважень авторів. Винятком серед таких робіт стала монографія майбутнього автора реформи слідчої частини М.І. Стояновського.

Інший підхід вчених до проблем організації органів досудового слідства знайшов своє відбиття в наукових працях після офіційного початку у 1857–1858 роках підготовки до „Великих реформ”, оскільки залучення до підготовчого процесу представників громадськості зняло багато з гласних та негласних обмежень критики існуючих порядків у системі судочинства. Так, різні погляди щодо шляхів розвитку системи судочинства, зокрема інститутів попереднього розслідування в контексті судової реформи були висвітлені в працях С.І. Баршева,

О.І. Квачевського, П.В. Макалінського, С.В. Познишева, В.К. Случевського, Д.Г. Тальберга, М.А. Філіппова, І.Я. Фойницького, О.П. Чебишева–Дмитрієва. Проблемам функціонування органів досудового розслідування були присвячені монографії В.П. Даневського, М.В. Муравйова, В.Я. Фукса. Фундаментальною роботою з означеної проблематики мало стати комплексне дослідження системи досудового провадження А.О. Соколова, на жаль не закінчене у зв'язку зі смертю автора.

До другого блоку віднесені роботи вчених радянського періоду. Цей період характеризується недостатньою увагою дослідників до висвітлення питань еволюції органів попереднього розслідування та правового регулювання їх організації та діяльності. Окремі питання цієї проблеми розглядалися у роботах, Б.В. Віленського, М.М. Гернета, М.П. Єрошкіна, С.М. Казанцева, М.Г. Коротких, С.С. Остроумова, М.О. Чельцова–Бебутова, П.Ф. Щербіни.

До третього блоку віднесені дослідження сучасних авторів. У низці фундаментальних праць О.М. Бандурки досліджено актуальні проблеми розвитку вітчизняної системи кримінальної юстиції, опрацьовані концептуальні підходи щодо удосконалення організаційно-правової бази, форм та методів діяльності органів дізнання та попереднього слідства в Україні. В історико-правовій науці тональність в дослідженні державного апарату Російської імперії (зокрема органів попереднього розслідування), його організаційної будови та правового регулювання завдала докторська дисертація О.Н. Ярмиша. В роботах О.М. Головка визначені методологічні засади до вивчення державно-правових інституцій Російської імперії в Україні в XIX – на початку XX ст. Окремі елементи системи попереднього розслідування розглядалися в роботах вітчизняних науковців В.М. Петровського, В.О. Рум'янцева, О.О. Самойленко, Б.Р. Стецюка, Ю.А. Холода та ін. Значну увагу досліджуваний проблемі приділяли вчені з країн ближнього закордоння, серед яких особливо слід відмітити праці Г.О. Волчкової, Ю.Г. Галая, С.М. Казанцева, О.Г. Мамонтова та ін.

На підставі аналізу історіографічного масиву зроблений висновок, що самостійна комплексна наукова проблема організаційно-правових засад функціонування системи попереднього розслідування Російської імперії на українських землях в другій половині XIX – на початку XX ст. до цього часу спеціально не досліджена і вивчається вперше.

У підрозділі 2.1. „Джерельна база дослідження” надана характеристика кримінально-процесуального і адміністративного законодавства, нормативно-правових актів Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, інших міністерств і відомств; інших опублікованих джерел; документів офіційного діловодства, що зберігаються в архівосховищах України; періодики; мемуарів; публіцистичної літератури.

Основна частина законодавчого матеріалу почерпнута з трьох зібрань „Полного собрания законов Российской империи”, а також „Свода законов Российской империи” (різних видань).

Використані також збірки нормативно–правових актів з різних галузей діяльності Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, інструкції, циркуляри, коментарі до різних законодавчих актів, судова практика і роз'яснення касаційних департаментів Правлячого сенату. При дослідженні організаційної структури поліції, жандармерії та судових слідчих в українських губерніях використано велику кількість нормативного і довідкового матеріалу з штатних питань, різного роду дореволюційні енциклопедичні та довідкові видання.

При підготовці дисертації використано матеріали 30 фондів двох архівів. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) для дослідження залучені документи фондів судових палат, що діяли в українських губерніях: Харківської (Ф. 1072), Одеської (Ф. 348) та Київської (Ф. 318). Важливим джерелом стали документи фондів прокурора Харківської судової палати (Ф. 1071), прокурора Одеської судової палати (Ф. 419), прокурора Київської судової палати (Ф. 317), жандармських управлінь: Київського (Ф. 274), Полтавського (Ф. 320), Катеринославського (Ф. 313), Харківського (Ф. 336), Одеського (Ф. 385), Волинського (Ф. 1335), Херсонського (Ф. 349), Чернігівського (Ф. 1439). Зосередження у вищевказаному архіві фондів усіх трьох судових палат, що функціонували на території України в другій половині XIX – на початку XX ст., забезпечило репрезентативність проведеного дослідження. При вивченні особливостей функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні використовувалися документи фондів Канцелярії київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора (Ф. 442), Київської палати кримінального суду (Ф. 485) та Київської поєднаної палати кримінального та цивільного суду (Ф. 487).

Функціонування органів слідства та дізнання, їх взаємодія на місцях також досліджувалося за на підставі документів фондів Державного архіву Харківської області: Канцелярії харківського губернатора (Ф. 3), Харківської палати кримінального суду (Ф. 9), Харківського окружного суду (Ф. 372), Канцелярії прокурора Харківського окружного суду (Ф. 373), управлінь поліцейських частин та приставів м. Харкова (Ф. 121–125, 179, 180) тощо.

Важливим джерелом для оцінки ефективності функціонування органів попереднього розслідування, стали збірки судово-статистичних відомостей, видані упродовж другої половини XIX ст.

Різноманітність джерельної бази, її ґрунтовність і достовірність дали можливість всебічно дослідити організаційно-правові засади діяльності органів попереднього розслідування в українських губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст.

В другому розділі „Правова регламентація та організація попереднього розслідування кримінальних справ в Україні в 50-х – першій половині 60-х років XIX ст.” у підрозділі 2.1. „Система попереднього розслідування кримінальних справ в Україні в 50-х роках XIX ст.: загальний огляд та потреба реформування” зазначено, що в першій половині XIX ст. попереднє

розслідування у кримінальному судочинстві в українських губерніях Російської імперії перебувало у кризовому стані: особливо небезпечні злочини часто залишалися не розкритими, до відповідальності притягувалися безвинні особи, розслідування тривало роками, панували свавілля поліцейських чиновників, зловживання та хабарництво. Це обумовлювалося пануванням інквізиційної форми судочинства, теорії формальних доказів та незадовільним станом організації досудового провадження у кримінальних справах, зокрема, відсутністю спеціалізованого слідчого органу.

Необхідність реформування системи попереднього розслідування була загальновизнаною. Ще в першій половині XIX ст. в урядових колах визначалися підходи до створення спеціалізованого органу проведення слідства. Однак лише у 1860 р., серед заходів щодо підготовки селянської реформи, з метою позбавлення поліції непритаманних їй слідчих функцій та посилення адміністративного апарату на місцях, слідчі функції були передані до судових установ та віднесені до компетенції спеціальних чиновників суду – судових слідчих.

Підрозділ 2.2. „Правова регламентація попереднього розслідування кримінальних справ у першій половині 60–х рр. XIX ст.” присвячений аналізу правового регулювання та організаційного забезпечення органів досудового провадження в кримінальних справах при проведенні слідства та дізнання. Відповідно до прийнятих 8 червня 1860 р. „Установлення судових слідчих”, „Наказу судовим слідчим” та „Наказу поліції щодо проведення дізнання у подіях, що могли містити в собі злочини та провини” в справах, що підлягали розгляду повітових судових установ, до компетенції поліції було віднесено проведення дізнання, а провадження досудового слідства полягало на судових слідчих.

Зазначено, що судові слідчі призначалися міністром юстиції за поданням губернатора та прокурора, формально вони були незалежними від адміністрації. До кандидатів на заміщення посад судових слідчих були встановлені кваліфікаційні вимоги, зокрема щодо освіти та практичного досвіду роботи. Водночас, побоювання влади надмірної незалежності слідчих органів призвели до встановлення низки важелів впливу влади губернатора на судових слідчих. Серед них: залежність слідчого від губернатора при призначенні та переведенні з однієї дільниці до іншої, фактична втрата статусу слідчого в разі утворення слідчих комісій тощо.

У підрозділі 2.3. „Заснування інституту судових слідчих та перша практика правозастосування” вказується, що протягом 1860–1861 рр. був сформований новий слідчий апарат українських губерній. Водночас, в окремих місцевостях процес формування затягнувся, що було викликано виключним положенням губерній Правобережної України та особливим статусом градоначальств. Таким чином, можна констатувати, що станом на 1865 р. в усіх українських губерніях слідча частина була відділена від поліції, а попереднє слідство здійснювали спеціальні судові чиновники – судові слідчі.

Досліджено досвід функціонування інституту судових слідчих в українських губерніях Російської імперії, відзначено переваги утворення спеціалізованого слідчого органу. Так, була значно підвищена оперативність проведення розслідувань та якість слідчого провадження. Разом з тим виявилися певні недоліки, а саме: низький рівень взаємодії судових слідчих з органами дізнання та місцевою адміністрацією, що обумовлювалося різною відомчою підпорядкованістю та недостатньою правовою урегульованістю взаємовідносин цих установ; нераціональний розподіл навантаження між слідчими окремих діляниць; складні соціально-побутові умови роботи; збереження в кримінально-процесуальному законодавстві елементів розшукового типу судочинства; консерватизм судових установ; залежність судових слідчих від губернської адміністрації тощо.

Зазначено, що в Київській, Подільській та Волинській губерніях негативний відбиток на стан діяльності органів досудового слідства мала етнорелігійна політика царського уряду. Звільнення з лав судових слідчих осіб польського походження внаслідок повстання 1863 р. призвело до катастрофічної нестачі кваліфікованих фахівців. Заміщення цих посад російськими чиновниками, які не були знайомі з місцевими традиціями, звичаями, мовами населення та, здебільшого не відповідали кваліфікаційним вимогам, призводило до значного погіршення стану слідчого провадження, зниження рівня розкриття злочинів та зволікання в провадженні слідства.

В розділі 3 „Функціонування органів попереднього розслідування кримінальних справ в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.” у підрозділі 3.1. „Попереднє провадження в кримінальних справах за Судовими статутами 1864 р.” зазначається, що першою стадією кримінального судочинства за Судовими статутами 1864 р. вважалося „попереднє дослідження справи”, яке полягало у діях приватних та посадових осіб по збору відомостей для подальшого розгляду справи в суді. Слідство було відображено в Судових статутах у вигляді трьох послідовних етапів: дізнання, попереднього слідства та судового слідства. Перші два проводилися на стадії попереднього дослідження справи.

Надана класифікація органів слідства та дізнання, визначено коло їх процесуальних повноважень та організаційні засади діяльності. Зазначено, що за загальним правилом дізнання здійснювалося поліцією, а попереднє слідство – судовими слідчими. Діяльність, насамперед, цих органів була регламентована в положеннях Статуту кримінального судочинства 1864 р. Інші органи при проведенні розслідування або керувалися цими положеннями, або деякими з них. Саме цьому, визначена компетенція судових слідчих та поліції на досудових стадіях судочинства, розкрито організаційно–правові засади їх діяльності.

Визначено, що відповідно до положень Судових статутів 1864 р., судові слідчі призначалися імператорською владою, входили до складу окружних судів, закріплювалися за слідчими діляницями та користувалися правом незмінності. На посади слідчих мали призначатися особи з

юридичною освітою або досвідом практичної роботи у судовому відомстві не менш трьох років. Судовий слідчий мав широке коло процесуальних повноважень. Він мав право самостійно починати попереднє слідство, приймати необхідні для розслідування заходи, доручати поліції проведення дізнання та давати їй вказівки щодо збору довідок. Збір та фіксація доказів по кримінальній справі здійснювався шляхом огляду та посвідчення слідчим, огляду та освідчення спеціалістами (проведення експертиз), обшуку та виїмки речових доказів, допиту обвинуваченого та свідків, дізнання через сусідів та місцевих жителів. Слідчий мав право застосувати до особи привод, обирати у відношенні обвинуваченого запобіжні заходи тощо.

Участь поліції у провадженні попереднього розслідування здійснювалася у трьох формах: 1) дізнання; 2) здійснення окремих слідчих дій; 3) виконання окремих доручень слідчого, у тому числі розшук. При провадженні дізнання по злочинним діям поліцейські чини перебували у безпосередній залежності від прокурорів та їх товаришів. Дізнання проводилося шляхом опитувань, негласного розвідування та розшуків та не отримало чіткої правової регламентації.

У підрозділі 3.2. „Реорганізація та діяльність інституту судових слідчих в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.” зазначається, що реорганізація інституту судових слідчих в другій половині XIX ст. була невід’ємно пов’язана з ходом проведення судової реформи, введенням в дію Судових статутів 1864 р. та утворенням нових судових установ в українських губерніях. Практично весь особовий склад слідчого апарату українських губерній був перепризначений з числа старих судових слідчих.

Відмічено, що утворений в 1860 р. принципово новий слідчий орган отримав свій розвиток в ході судової реформи 1864 р., яка визначила правовий статус слідчого як незалежного, незмінного члена суду та надавала широкі процесуальні повноваження. До кінця 1880-х років XIX ст. практично усі прогресивні положення Судової реформи 1864 р. були ліквідовані в їх початковій редакції. Проте інститут судових слідчих продовжував достатньо ефективно функціонувати в українських губерніях до скасування у 1919 році більшовиками.

Підрозділ 3.3. „Загальна та політична поліція як суб’єкти попереднього розслідування: правова регламентація та правозастосовна практика” містить положення, що поліцейське дізнання знаходилося у вкрай незадовільному стані, що було викликано обмеженим характером поліцейської реформи 1862 р. та відсутністю спеціалізованих поліцейських підрозділів провадження дізнання та розшуку. Заснування інституту поліцейських урядників стало неефективним заходом.

Вказано, що недостатньо чітка регламентація взаємодії органів слідства та дізнання, низький освітній та культурний рівень поліцейських дізнавачів, байдужість керівництва поліції до виконання доручень чиновників іншого відомства призводило до низької якості проведення дізнання, зволікання, втрати слідів злочину та доказів. Поліцейське дізнання, як базова стадія

досудового провадження, мало стати запорукою ефективності усієї системи розслідування, але на практиці незадовільний стан його проведення негативно відбивався на всій системі карного судочинства.

Відмічено, що особлива роль у проведенні дізнання відводилася політичній поліції. Однією з основних функцій жандармських управлінь було провадження дізнань у справах про державні злочини. Чинам корпусу жандармів надавалися практично всі права судових слідчих. На підставі матеріалів формального дізнання жандармів суд міг виносити вирок. Таким чином уряд практично ліквідував стадію попереднього слідства при проведенні розслідувань державних злочинів, передав функції розслідування органу вищої адміністративної влади.

В підрозділі 3.4. „Нагляд та спостереження за здійсненням попереднього розслідування в другій половині XIX – на початку XX ст.” визначено, що нагляд за попереднім слідством полягав у спостереженні за суворим дотриманням законів судовими слідчими, відновленні порушеного порядку та притягненні винних до відповідальності. Нагляд здійснювався міністром юстиції, судовими установами та прокуратурою. Прокуратура, мала право втручатися безпосередньо у хід слідства, шляхом надання слідчому вказівок та пропозицій.

Зазначено, що чиновники прокуратури були зобов'язані особисто керувати поліцейським дізнанням та спостерігати за всіма слідчими діями. На практиці це склалося фізично неможливим та здійснювалося, або у самих загальних рисах, або, у вигляді виключення, в найбільш резонансних справах. У більшості справ, за якими здійснювалося слідство, прокурорський нагляд був суто формальним.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано самостійне наукове завдання, що полягає у визначенні організаційно-правових засад діяльності органів попереднього розслідування в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. та узагальнено історичний досвід їх функціонування. За результатами дослідження зроблено наступні висновки:

1. На початку другої половини XIX ст. система попереднього розслідування кримінальних злочинів діяла на засадах інквізиційного типу судочинства й перебувала у вкрай незадовільному стані, що було обумовлено характерними рисами дореформеного слідства: таємністю, поділом на попереднє та формальне, становим характером судочинства, пануванням теорії формальних доказів, відсутністю змагальності процесу та спеціалізованих органів розслідування кримінальних справ, залежністю слідчо-судових органів від адміністрації, відсутністю належного нагляду та контролю за слідчою діяльністю тощо.

2. Згідно з планами уряду Російської імперії впровадження інституту судових слідчих мало стати однією зі складових адміністративно-поліцейської реформи 1860–1862 рр., спрямованої на забезпечення проведення селянської реформи 1861 р., а саме: зміцнення адміністративної влади на місцях в умовах скасування вотчинної поліції. Однак заснування спеціалізованих органів слідства виявилось водночас початком проведення Судової реформи, найбільш послідовної в низці буржуазно-ліберальних перетворень у Російській імперії, що знайшло закріплення в нормативно-правових актах: „Установлення судових слідчих”, „Наказу судовим слідчим”, „Наказу поліції щодо проведення дізнання в подіях, що могли містити в собі злочини та провини” 8 червня 1860 р.

3. Перший практичний досвід діяльності судових слідчих продемонстрував ефективність та доцільність існування нового органу попереднього розслідування: значно поліпшилася якість підготовки матеріалів слідчого провадження, зменшилися зволікання у провадження слідства, поліція була звільнена від значного обсягу повноважень, що давало змогу спрямувати її дії на виконання суто поліцейських функцій з охорони громадського порядку. Водночас існування в системі попереднього розслідування формально незалежного органу виявило негативні елементи кримінальної юстиції, які в подальшому набули системного характеру. Різна відомча підпорядкованість поліції та судового слідчого (відповідно Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції), фактичне втручання губернської адміністрації в хід попереднього слідства, неприйняття консервативно налаштованими колами суспільства новоутвореного органу кримінальної юстиції значним чином негативно впливало на функціонування всієї судової системи.

4. Позитивний досвід функціонування на досудових стадіях кримінального судочинства спеціалізованого органу – судових слідчих – створював певні умови для подальшого реформування системи кримінальної юстиції в напрямку докорінної зміни характеру судового процесу з розшукового на змагальний. Система попереднього розслідування стала своєрідним „полігоном” для втілення нових принципів судочинства та судоустрою, заснування нових інститутів та методик забезпечення судового процесу.

5. Творці судової реформи прагнули внести чіткість, ясність, певну гнучкість у нормативно-правову базу функціонування системи попереднього розслідування шляхом визначення лише засад діяльності органів, що забезпечували досудові стадії кримінального судочинства (так звана „процесуальна економія”). Однак у подальшому бюрократія Російської імперії, з кон’юнктурних міркувань, створила величезний масив відомчих та локальних нормативних актів щодо регламентації функціонування судових та адміністративно-поліцейських органів, значною мірою неузгоджених між собою, наслідком чого стала деформація ліберальних засад судової реформи.

6. Поліцейські органи виявилися не в змозі забезпечити достатній рівень проведення дізнання в кримінальному судочинстві, що зумовлювалося незавершеним характером поліцейської реформи 1862 р., відсутністю єдиної системи спеціалізованих органів кримінального розшуку, незадовільним професійним рівнем більшості поліцейських чиновників тощо. Унаслідок цього дізнання як базова стадія кримінального процесу перебувала, фактично, у занедбаному стані.

7. В умовах Російської імперії організація та діяльність органів попереднього розслідування, природно, мала уніфікований характер. Разом з тим функціонування зазначених інститутів на теренах України, зокрема на правобережній її частині, мало певні особливості. Реорганізація органів слідства була нерозривно пов'язана з уведенням в дію положень Судових статутів 1864 р. та утворенням судових установ нового типу. Зволікання царського уряду з проведенням Судової реформи на Правобережній Україні, що виявилось в невизначеному статусі судового слідчого (після скасування повітових судів він позбавлявся суддівського статусу), призвело до його перетворення на звичайного чиновника Міністерства юстиції та позбавлення навіть формальних гарантій процесуальної незалежності.

8. Важливим чинником, що впливав на ефективність діяльності кримінальної юстиції, стало кадрове забезпечення органів поліції та попереднього слідства. Кандидати на посади судових слідчих переважно відповідали кваліфікаційним вимогам (наявність юридичної освіти, досвіду роботи тощо), що встановлювалися нормативними актами. Проте існуючі матеріальне забезпечення та соціально-побутові умови праці слідчих були незадовільними, що не додавало престижу слідчій діяльності. Особливості етнорелігійного складу населення Правобережної України, де значна кількість дворянського стану складалася з осіб польського походження, негативно налаштованих до Російської імперії, зумовили відповідну специфіку урядової політики на зазначеній території щодо формування судово-слідчого корпусу та поліцейського апарату. Як правило, зазначені органи комплектувалися чиновниками російського походження, які були провідниками русифікаторської політики царату.

9. Одним із положень Судової реформи було підвищення ролі прокуратури в проведенні попереднього розслідування. Прокуратура керувала провадженням дізнання та здійснювала нагляд за провадженням попереднього слідства. На практиці прокурорський нагляд перетворився переважно на формальне спостереження за розслідуванням кримінальних справ, характерну для бюрократичного апарату Російської імперії „паперотворчість”. У справах щодо державних злочинів прокуратура нерідко виявляла політичну заангажованість, виступаючи елементом репресивного апарату царського уряду.

На підставі висновків дисертації сформульовано пропозиції щодо удосконалення організаційно–правових засад функціонування органів слідства та дізнання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Бурдін М.Ю. Органи дізнання та попереднього слідства в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX ст. / М.Ю. Бурдін // Право і безпека. – 2009. – № 4 (31). – С. 61–66.
2. Бурдін М.Ю. Заснування в Україні інституту судових слідчих / М.Ю. Бурдін // Наука і правоохорона. – 2010. – № 4 (10). – С. 142–147.
3. Бурдін М.Ю. Нагляд за провадженням попереднього слідства в Україні у другій половині XIX століття / М.Ю. Бурдін // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 4. – С. 242–245.
4. Бурдін М.Ю. Особливості функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні у 60-х – 80-х рр. XIX ст. / М.Ю. Бурдін // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 163–168. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11bmjvpu.pdf>.
5. Бурдин М.Ю. Институт судебных следователей в Западном крае Российской империи в 60–х – 80–х гг. XIX ст. / М.Ю. Бурдин // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел республики Беларусь : тез. докл. Междунар. науч.–практ. конф. (Минск, 30 июня 2010 г.) / М–во внутрен. дел Респ. Беларусь, Акад. МВД; под ред. В.Б. Шабанова. – Минск : Акад. МВД, 2010. – С.199–200.
6. Бурдін М.Ю. Підготовка судових слідчих в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. / М.Ю. Бурдін // Стратегія забезпечення сталого розвитку правової системи України: Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції (м.Одеса, Україна, 21–22 грудня 2010 р.). – Одеса : у 2-х частинах. – Одеса : ГО „Причорноморська фундація права”, 2010. – ч.1. –С. 8–9.
7. Бурдін М.Ю. Докази у кримінальному судочинстві Російської імперії у першій половині XIX ст. / М.Ю. Бурдін // Правова система України у світлі сучасних активних реформаційних процесів: Міжнародна науково–практична конференція, м.Київ, 29–30 грудня 2010 року. – Київ : у 2-х томах. – К. : Центр правових наукових досліджень, 2010. – Т.1. – С. 11–13.

АНОТАЦІЯ

Бурдін М.Ю. Система попереднього розслідування у кримінальному судочинстві Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, 2011.

У роботі на підставі вивчення наукової літератури, законодавчих та інших нормативно-правових актів, архівних джерел здійснено комплексний аналіз організаційно-правових засад діяльності системи попереднього розслідування у кримінальному судочинстві Російської імперії в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проведено історико-юридичний аналіз процесів реформування органів державної влади, що забезпечували досудові стадії кримінального судочинства в українських губерніях. Визначені фактори впливу на систему попереднього розслідування. Простежена динаміка та узагальнений досвід функціонування органів дізнання, слідства та нагляду, їх взаємодія та особливості правозастосування в Україні.

Ключові слова: кримінальне судочинство, попереднє розслідування, дізнання, органи дізнання, попереднє слідство, органи слідства, нагляд за провадженням слідства, прокуратура.

АННОТАЦИЯ

Бурдин М.Ю. Система предварительного расследования в уголовном судопроизводстве Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. (на материалах украинских губерний).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности, 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков, 2011.

В работе на основе изучения научной литературы, законодательных и иных нормативно-правовых актов, архивных источников осуществлен комплексный анализ организационно-правовых основ функционирования системы предварительного расследования в уголовном судопроизводстве Российской империи в украинских губерниях во второй половине XIX – начале XX вв.

В диссертации проведен историко-юридический анализ процессов реформирования органов государственной власти, обеспечивающих досудебные стадии уголовного судопроизводства в украинских губерниях. Особое внимание уделено созданному 8 июня 1860 г. институту судебных следователей. Впервые проанализирована их деятельность с момента основания до введения в действие Судебных уставов 1864 г. и создания судебных учреждений нового типа.

В работе дана классификация органов дознания и следствия, среди которых в качестве основных выделена общая полиция и судебные следователи, определено их место в системе предварительного расследования, компетенция, взаимодействие, проведен анализ деятельности. Раскрыты особенности функционирования в украинских губерниях Российской империи.

Установлено, что надзор прокуратуры на досудебных стадиях носило, в основном, формальный характер. Прокуратура осуществляла действенный контроль за проведением следствия и дознания по государственным преступлениям и резонансным делам.

Акцентируется внимание на том, что сложившаяся пореформенная система досудебного следствия доказала свое преимущество перед старым порядком судопроизводства, став своеобразным «полигоном» для внедрения новых принципов судопроизводства, учреждения новых институтов и методик обеспечения судебного процесса.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, предварительное расследование, дознание, орган дознания, предварительное следствие, орган следствия, надзор за производством следствия, прокуратура.

SUMMARY

Burdin M.Y. The system of preliminary investigation in criminal justice of Russian Empire in the second part of the XIX beginning of the XX century (according to the materials of Ukrainian provinces).

The thesis for a candidate's degree by specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, 2011.

Complex analysis of organizational and legal grounds for the activity of the preliminary investigation system in criminal justice of Russian Empire in the second part of the XIX beginning of the XX century is made in the work according to the study of scientific literature, legislation and other normative and legal acts, archival sources.

Historical and legal analysis of such processes as reforming public authorities that ensured pre-trial stages of criminal justice in Ukrainian provinces is conducted. The factors which influence on the system of preliminary investigation are determined. Dynamics is retraced and experience of functioning of such agencies as inquiry, investigation and supervision, their cooperation and peculiarities of enforcement in Ukraine is generalized.

Key words: criminal justice, preliminary investigation, inquiry, inquiry agencies, investigation agencies, supervision over conduct of investigation, public prosecutor's office.